

تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۲/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۴/۰۹

نسبت دین و حقوق محیط زیست؛ رویکرد اسلامی

۶۳

دوفصلنامه مطالعات
حقوق بشر اسلامی

نسبت دین و حقوق محیط زیست؛ رویکرد اسلامی
علی مشهدی و همکار

عزیزالله فهیمی^۱
علی مشهدی^{۲*}

۱. استادیار حقوق خصوصی دانشکده حقوق دانشگاه قم، قم، ایران.

۲. استادیار حقوق عمومی دانشکده حقوق دانشگاه قم، قم، ایران.

چکیده

ادیان الهی در برگزیده آموزه‌های بزرگی بر ضرورت حفظ محیط زیست و عناصر طبیعت هستند. این در حالی است که محیط زیست به عنوان بستر حیات اجتماعی انسان‌ها، در سالیان اخیر در معرض تخریب و تباهی‌های فراوانی قرار گرفته است. حقوق محیط زیست نیز به عنوان یک گرایش حقوقی نوپدید، به دنبال بهره‌گیری از ابزار حقوق برای پیشگیری و مبارزه با نابودی محیط زیست بشری است. در این مقاله تلاش شده است ضمن اشاره به جایگاه محیط زیست و حفظ آن در نظام حقوقی اسلام به نقش و کارکرد ادیان الهی بویژه اسلام در حفاظت و حمایت از محیط زیست اشاره نماییم. فرض بنیادین این پژوهش بر این مبنا استوار است که با تقویت رویکردهای مبتنی بر اخلاق محیط زیست و توجه به الهیات محیط زیست و نیز استفاده از ساز و کارهای فقه و حقوق محیط زیست می‌توان به حفاظت و حمایت مناسب محیط زیست دست یافت.

واژگان کلیدی: حقوق محیط زیست، حقوق اسلام، الهیات زیست محیطی، تخریب محیط زیست.

«...اسلام و ادیان الهی خواسته‌اند تعادل میان انسان و طبیعت را حفظ کنند؛ این، آن هدف اساسی و اصلی است. عدم حفظ این تعادل ناشی از عواملی است که عمده‌اش خودخواهی‌های انسان است؛ قدرت‌طلبی است؛ قلدری و گردن‌کلفتی بعضی از ما انسان‌ها است...»^۱

مقدمه

آلودگی و تخریب محیط زیست یکی از بزرگترین مشکلاتی است که انسان امروز با آن مواجه است. ادیان الهی در زمینه حفظ محیط زیست و طبیعت توصیه‌های متعددی را نموده‌اند. این توصیه‌ها را می‌توان در قالب احکامی نیز یافت که حفاظت و منع تخریب محیط زیست را تضمین می‌نمایند. با این حال در مورد نقش و تأثیر ادیان الهی بر جریان حفاظت یا تخریب محیط زیست اختلاف دیدگاه‌های بسیاری وجود دارد. این اختلافات بویژه بعد از زنسانس آغاز گردید. برخی مانند لین وایت آموزه‌های دین مسیح مبنی بر برتری انسان را عامل تخریب محیط زیست معرفی نموده‌اند در سالهای بعد و شکل‌گیری امانیسم مسیحی معرفی نموده‌اند و برخی دیگر به عکس نقش محوری را به ادیان در حفاظت محیط زیست داده‌اند.

در آموزه‌های اسلامی به طور عام و در نزد امامیه به طور خاص، عناصر طبیعت اعم از آب، هوا، خاک، درختان، گیاهان و جانوران جایگاه و ارزش ویژه‌ای دارند که بیشتر ناشی از وحدت عناصر جهان و ریشه در جهان بینی توحیدی دارد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۲: ۲۱). طبیعت و محیط زیست در عین حال که در اختیار انسان به عنوان خلیفه الهی قرار دارد، به عنوان نشانه‌ای از قدرت و عظمت الهی توصیف شده است که این «خلیفه» را آن گونه که شایسته اوست متعهد به حفظ و حراست از آن نیز می‌نماید. (Dalil Boubkeur, 2001: 3-8) در واقع محیط زیست در اسلام «امانتی» است که به انسان سپرده شده است تا از آن به نحو مناسبی بهره جوید. (Naser, ۱۹۶۸: ۹۶) علی (ع) به گونه‌ای تکان دهنده یادآور مسئولیت انسان در برابر آنچه که پیرامونش می‌گذرد می‌باشد که: «از خدا بترسید درباره بندگان و شهرهای او زیرا که در قیامت مورد سؤال واقع می‌شوید از همه چیز حتی در مورد اماکن و حیوانات.» در ادامه به اجمال به آنها اشاره خواهیم نمود نشاندهنده اهمیت محیط زیست و حقوق آن در دین مبین اسلام است.

۱. جایگاه حمایت از محیط زیست در ادیان الهی

در ادیان الهی آموزه‌های فراوانی را می‌توان یافت که بر تکالیف و تعهدات انسان‌ها در نحوه برخورد و تعامل با طبیعت تأکید دارند. با این حال همانگونه که اشاره کردیم در

الهیات محیط زیست دو جریان و نگاه مختلف و متفاوت در این زمینه بحث می شود. گروهی دین را عامل نابودی محیط زیست و گروهی عامل نجات آن می دانند که برخی از مولفه های این دو دیدگاه اشاره خواهیم نمود.

۱-۱. ادیان علیه حفاظت از محیط زیست

برخی از نگرش های الحادی به محیط زیست، وجود تعالیم دینی مخصوصاً مسیحیت را عامل نابودی و تخریب محیط زیست ذکر نموده اند. لین وایت معتقد بود ریشه اصلی بحران محیط زیست ترویج رویکرد استثماری از طبیعت^۲ در آموزه های کلیسایی است که نوعی انسان محوری مبتنی بر دین راجانشین طبیعت محوری مبتنی بر دین می نماید. همچنین بعد از رنسانس تحت تأثیر آموزه های پوزیتویستی حقوق حفاظت از محیط زیست از جنبه های الهی و آسمانی و فطری خود دور گردید. این دوره سعی در ارائه مفهومی مبتنی بر «عقل بشری»^۳ از حقوق ارائه شود و نقش دین (مسیحیت قرون وسطی) کم رنگ و بعضاً در تضاد با حمایت و حفاظت از محیط زیست قرار گرفت. عصر روشنگری و پس از آن اصالت انسان یا اومانیزم تنها انسان را مبنا و غایت ارزش ها قرار داد و طبیعت و خداوند به فراموشی سپرده شد (مشهدی، ۱۳۸۹، ۴۵).

به عبارتی «انسان به عنوان میزان همه چیز و مرکز عالم است.» (نصر: ۱۳۸۹، ۲۱۱) نظام حقوقی به چارچوبی مبتنی بر انسان مداری و ارزش انسانی تعریف و تعبیر شد. این نظریه با محور قرار دادن انسان و منافع و همچنین اراده و خرد وی، بدو در برابر آموزه های کلیسایی که «محوریت خداوند»^۴ را مطرح می نمود قرار گرفت. در واقع در دوران پس از عصر روشنگری اصالت انسان در برابر اصالت خدایان مطرح گردید. این امر در آینده به نوبه خود منجر به انسان محوری حفاظت از محیط زیست نیز گردید.

در این میان، اندیشه کسانی چون، هابز و لاک در ابزاری نشان دادن محیط تهی از آدمی^۵، داروینسیم اجتماعی اسپنسر، انسان گرایی کانت، مقهور نمودن طبیعت در اندیشه فروید و فلسفه های اگزیستانس نقش بسزا و انکار ناپذیری در این زمینه داشته اند. (بری: ۱۳۸۰، ۶۷-۹۴) تأثیر بنیادین اصالت انسان در دوره پس از روشنگری تقویت رویکرد دوگانه انگاری محیطی نیز بود. اندیشه دکارت ثنویت یا دوگانگی چشم گیری بین ذهن انسان و طبیعت به وجود می آورد و من انسانی چیزی جدای از طبیعت شد. (مشهدی و کشاورز، ۱۳۹۱: ۶۴-۶۰) برآیند فلسفه ذهن و عین دکارت یا دوالیزم دکارتی ابتدای رابطه انسان و طبیعت و حیوانات بر مفهوم «سلطه»^۶ و جدایی میان جهان آدمیان و غیر آدمیان، محیط زیست طبیعی و انسان ساخت، وحشی و اهلی، طبیعی و غیر طبیعی گردید.

این فلسفه در سالیان بعد باعث گردید که طبیعت برای انسان تنها ارزش سودانگارانه، در خدمت انسان و فایده طلبانه داشته باشد. بر اساس فلسفه دکارت انسان‌ها تنها موجوداتی هستند که از این موهبت برخوردارند. حیوانات مخلوقات روبات ماندی هستند که هیچ آگاهی ندارند. این نگرش در تخریب و نابودی محیط زیست عامل تأثیر گذاری بوده است. (شکویی، ۱۳۸۷: ۱۴) آنجا که دکارت گفت «انسان مالک طبیعت است.» (Gassiot: ۲۰۰۷, ۷۰۴) ضمناً بر این امر تأکید داشت که خداوند مالک طبیعت نیز است. با این حال جریان سکولاریزاسیون در آغاز عصر روشنگری تمایز سنتی میان مالکیت خداوند و انسان را از بین برد و انسان مالک حقیقی طبیعت شد. بعداً در برابر این جریان، برخی از اندیشه‌ها به شدت دوالیزم دکارتری را نقد نمودند. که می توان به کسانی مانند هگل، مارکس و یا دیگر مکتب‌های تحلیلی و پوزیتیویستی قرن بیستم اشاره نمود. هایدگر مشهورترین فیلسوفی است که علیه این فلسفه می آشوبد و سخن از «وجود واحد» با مفهوم دازاین می نماید. براساس نقدهای هایدگر، در فلسفه دکارت انسان به سوژه (فاعل شناسا) و اشیا و جهان پیرامون انسان به ابژه (متعلق شناسایی) تقلیل داده شد. این طرز تلقی از طبیعت و جهان به عنوان منبع دائمی منجر به تخریب طبیعت و غلبه رویکردهای انسان محور گردید. (شقاقی، ۱۳۸۷: ۴۸) این نگاه ریشه در مبانی اندیشه انسان بورژوازی مدرن دارد، در این نگاه انسان به عنوان سوژه در مرکز هستی قرار می گیرد. انسان به عنوان «فاعل شناسا» تنها موجودی است که می تواند اشياء پیرامون خود را ارزش گذاری کند. ارزش‌های طبیعی کاملاً وابسته به تصور و میزان سودمندی ای است که انسان برای طبیعت قائل است.

۱-۲. ادیان عامل حفاظت از محیط زیست

در زمینه احترام به طبیعت نیز برخی دستورات اخلاقی بر پسندیده بودن الهام از طبیعت و احترام به آن حکایت داشتند. بدیهی است مجموعه ای از این قواعد را می توان در تورات، انجیل و قرآن یافت. آنچه که در این متون حائز اهمیت بود بیان برخی از تکالیف، وظایف و مسئولیت‌های انسانی در برابر طبیعت خداوندی بود. در زمینه محیط زیست نیز در ادیان آسمانی از منظر تکلیف، تأکیدی شده است. برای نمونه در دین اسلام می توان به رعایت حق نفقه حیوانات، حق حیات، بهداشت، تولید مثل و عدالت با حیوانات و ممنوعیت قطع درختان و... را ذکر نمود. (کلانتری ارسنجانی؛ -۲۴۷ ۲۸۶) در سال‌های اخیر کسانی مانند سید حسین نصر سعی نموده اند به تعارض انسان گرایی و نظم طبیعت بپردازند.

در این جا غرض، بازگویی مجادلات، نقدها یا توجیها، انسان گرایان و خدا محوران نیست. (ر.ک فهیمی و مشهدی، ۱۳۸۸) بلکه هدف اساسی تأثیر انسان محوری بر طبیعت است که فلاسفه محیطی آنرا تحت عنوان «انسان محوری محیطی»^۷ آورده اند.^۸ بنابراین پیش از آنکه به نفی یا اثبات انسان محوری یا اصالت انسان پرداخته شود تلاش‌ها معطوف به تأثیری است که این جریان فکری بر نحوه برخورد انسان با طبیعت گذاشته است. (نصر: ۱۳۸۹، ۲۰۹ - ۲۴۴) در ادامه و در بخش دوم سعی خواهیم کرد رویکرد دین اسلام را به صورت مختصر مورد اشاره قرار دهیم.

۲. رویکرد دین اسلام در حمایت از حقوق محیط زیست

۱-۲. جایگاه و اهمیت حفظ محیط زیست از دیدگاه اسلام

در آموزه‌های اسلامی، عناصر طبیعت نظیر آب، هوا، درختان، گیاهان و جانوران، جایگاهی ویژه دارند. (فهیمی و مشهدی: ۱۳۸۸، ۱۹۵-۲۱۹) برای نمونه تنها به گزیده ای از آنها در آیات و روایات و سنت اشاره می‌نماییم.

۱-۱-۲. آیات قرآن کریم

نگاهی اجمالی به آیات قرآن، تصویر زیبایی از توجه این کتاب آسمانی به خواننده می‌دهد که نشان از اهمیت مقوله محیط زیست دارد. بر این نمونه در قرآن ۱۵۴۱ بار واژه ارض، ۳۱۰ بار واژه سماء، ۶۴ بار واژه ماء و ۳۶ بار واژه جبل به کار رفته است. نگاه عمیق قرآن به انسان و جهان نظام خلقت را نظامی هماهنگ معرفی نموده و انسان‌ها را به دقت در آیات دعوت نموده است (سوره ملک آیه ۶۷). فراخور نیاز انسان‌ها ضمن آیات به بیان احکام تکلیفی و وضعی مورد نیاز پرداخته است؛ مانند لزوم حفظ توازن در پدیده‌های زیست محیطی، چراکه خداوند همه چیز را در جهان به اندازه خلق نموده است (ومانزله الا بقدر معلوم).^۹ فساد انگیزی در زمین را حرام دانسته است (لاتفسدوا فی الارض بعد اصلاحها).^{۱۰} همچنین خداوند، ناخشنودی خود را از تلاش برای تخریب محیط زیست، مزارع و نسل‌ها اعلام می‌نماید (بقره ۲۰۵). از امثال این آیات به دست می‌آید که می‌بایست از اعمال ویرانگرانه محیط زیست جلوگیری نمود.

الف- هدفمندی جهان و مظاهر محیط زیست

نگاه آیات قرآن کریم به محیط زیست و عناصر آن ناشی از جهان بینی غایت مدارانه است. در آیه ۱۱۵ سوره مومنون، خلقت انسان‌ها و تمامی موجودات عالم، از جمله مظاهر

محیط زیست بوده که بر اساس تدبیر و هدفی می‌باشد:
«آیا می‌پندارید که شما را بیهوده آفریده‌ایم و شما به سوی ما باز نمی‌گردید.» (مومنون، ۱۱۵)

ب- منع فساد و تخریب در روی زمین

به دلالت برداشت بعضی از مفسرین، می‌توان تخریب محیط زیست را از مصادیق بارز فساد انگیزی در روی زمین دانست. (اقرطبی، ۱۴۰۵: ۲۶۶) در آیه دیگری باز بر ممنوعیت فساد بر روی زمین تأکید نموده است:

«هرگز در زمین دنبال فساد نباش که خداوند مفسدان را دوست ندارد» (قصص، ۷۷)
این آیه شریفه، سخن از حرام بودن فساد در روی زمین دارد. مفسر معروف زمخشری، بیان می‌دارد که منظور از فساد در زمین ظلم و ستم جاری در آن است. (زمخشری، ۱۴۰۷، ۴۱۳) اما به نظر مرحوم علامه طباطبایی، «فساد، هر نوع مصیبت و بلایی است که نظام آراسته و صالح جاری در عالم را بر هم زند و تفاوتی نمی‌کند که مستند به سوءاختیار آدمیان نظیر جنگ، ناامنی از قبیل حوادث طبیعی مانند زلزله، خشکسالی و قحطی ... باشد یا خیر» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۹۵) بنابراین، فساد در این آیه شامل هر نوع تصرف نابجای انسان‌ها در طبیعت می‌گردد که از نظر قرآن کریم ممنوع و حرام است زیرا که استفاده از محیط زیست می‌باید هدفمند و ارزشمدار باشد.

ج- تأکید قرآن بر مطالعه و شناخت طبیعت

در آیات الهی، تأکیدات فراوانی در شناخت پدیده‌های طبیعی به چشم می‌خورد. خداوند به بعضی مظاهر طبیعی سوگند خورده است: «وَالتِّينِ وَ الزَّيْتُونِ» (تین، ۱) و قرآن دعوت به سیر در زمین و پندگیری از آفرینش نموده است (عنکبوت، ۲۰).

د- طبیعت و محیط زیست آیه الهی

در این کتاب عظیم، ۷۵۰ آیه در مورد خداشناسی از طریق طبیعت، ذکر شده است. بطور مثال می‌فرماید: «در خلقت شب و روز نشانه‌هایی است برای کسانی که می‌شنوند» (یونس، ۶۷).

امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید: «فکر کن که خداوند در هر برگ رسته‌هایی مانند رگ‌های بدن از هر طرف کشیده و فواید و مصالحی در آنها قرار داده است، اگر انسان بخواهد یکی از این برگ‌ها را بسازد، در صورتی که وسایل و اسباب کار هم فراهم باشد، با اعمال زحمت‌ها و صرف وقت زیاد از عهده ساختن یک برگ بر نمی‌آید» (مفضل بن

عمر، ۱۳۷۹، ۱۴۴)

و- تأثیرپذیری انسان از مظاهر طبیعی

طبیعت، آثار گوناگونی بر وضعیت جسمی، اخلاق و منش افراد دارد، البته نوع تأثیر در حدی نیست که از انسان سلب اختیار نماید. بطور مثال: قرآن کریم گیاهان را شادی آفرین و آنها را مایه سرور انسان‌ها می‌داند (نمل، ۶۰). امام کاظم (ع) در این باره می‌فرماید: «نگاه به گیاهان حرم و سرسبز چشم را جلا می‌دهد و بر روشنایی آن می‌افزاید» (مجلسی؛ ۱۴۰۳، ۱۷۵) امام صادق (ع) می‌فرماید: «نگاه به گل‌های رنگارنگ، شکوفه‌های زیبا و درختان سرسبز و خرم، چنان لذتی به آدمی می‌بخشد که هیچ لذتی را با آن برابر نمی‌توان کرد. (مجلسی، پیشین)

ی- طبیعت در تسخیر انسان

خداوند همه چیز را در طبیعت برای انسان خلق کرده است و چنین اراده نموده که مواهب طبیعی در اختیار انسان باشد.

- قرآن کریم در جایی می‌فرماید: خداوند خورشید و ماه را مستخر ساخت (ابراهیم، ۳۳).

- و در جای دیگر می‌گوید: «آیا ندیدید خداوند آنچه را در آسمان‌ها و زمین است مستخر شما کرد که در مسیر منافع و سود شما حرکت کنند» (لقمان، ۲).

- قرآن کریم انسان را خلیفه و جانشین الهی معرفی می‌نماید، چرا که مالک روز جزا را، خداوند می‌داند (مؤمن، ۱۶).

- ولی سکونت انسان در زمین، موقت است و قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «شما تا روزگار مشخصی در زمین هستید و حق بهره‌برداری دارید» (بقره، ۳۶).

بر این اساس، انسان مؤمن در استفاده از طبیعت باید سه برنامه مشخص را پیشینه خود سازد که عبارتند از: ورع در به دست آوردن، ادب در بکار بردن، هدف در مصرف نمودن.

۲-۱-۲. روایات

در روایات اسلامی نیز با نگاهی اجمالی می‌توان اهمیت حفظ و حمایت از حقوق زیست محیطی را دریافت که معروف‌ترین روایت در این باب روایت ذیل از حضرت علی (ع) است:

- «از خدا بترسید در به اره بندگان و شهرهای او زیرا که در قیامت مورد سؤال واقع می‌شوید از همه چیز حتی در مورد اماکن و حیوانات»^{۱۱}

روایت فوق، به روشنی این مطلب را می‌رساند که صرف استفاده ابزاری از محیط زیست

و حیوانات در مکتب تعالی بخش اسلام مردود است و تصریح می نماید که انسانها حتی در مورد اماکن و موجودات زنده مورد سؤال واقع می شوند.

شکار تفریحی در روایات و فتاوی فقیهان شیعه نیز فعل حرامی، که موجب تمام بودن نماز شکارچی میگردد اعلام شده است. (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۵، باب ۸ ح ۲) از امام صادق نقل شده است که پیامبر اکرم (ص) مردم را از شلاق زدن به صورت چارپایان و کشتن زنبور عسل نهی می نمودند. در نظر برخی از فقیهان شیعه عناصر محیط زیست اعم از آبهای عمومی، هوا، خاک، نور آفتاب از مشترکاتند و آلوده کردن آن ممنوع است. (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰ و یعقوبی، ۱۳۸۰) شماری دیگر از فقیهان هوا و فضا را از مشترکات بر شمرده اند ولی هر دو گروه آلوده کردن و استفاده نابجا از آنها را روا نمی دانند (همان). از جمله اصول و قواعدی که در آراء فقهای شیعه در خصوص محیط زیست می توان دید می توان به «نهی فساد در زمین»، «لزوم حفظ نسل»، «قاعده لاضرر»، «احترام به اموال»، «لزوم رعایت بهداشت فردی» اشاره نمود. (ر.ک: فهیمی، ۱۳۸۷).

روایات فراوانی دیگری نیز به بیان اهمیت توجه به پدیده های طبیعی می پردازد که بعضی از آنها را در پی دارد:

- عن الصادق (ع) گوارایی زندگی به سه عامل هوای پاک و آب فراوان و گوارا و زمین حاصل خیز بستگی دارد؛ (تحف العقول، ۳۲۰).

- بقای ریشه درختان و زراعات به تقوای انسان هاست؛^{۱۲} (نهج البلاغه، خ ۱۶).

- استفاده دیگران از درخت و زراعتی که کاشته می شود، صدقه جاریه تا روز قیامت برای کسی به شمار می رود که آن را کاشته است؛^{۱۳} (مستدرک الوسائل، ۴۶۰/۱۳).

- دعوت به بهداشت محیط زیست، موجب قوام خانواده ها و فزونی محبت همسران تلقی شده است؛^{۱۴} (نهج الفصاحه، ح ۳۷۷)

- از جمله چیزهایی که موجب فزونی عمر محسوب شده، ترک اذیت دیگران و پرهیز از قطع درختان سرسبز است؛^{۱۵}

- دعوت به محافظت از زمین از دو جنبه تأکید شده که هم مادر انسانها و هم مخبر دارای شعور از اعمال آنها معرفی شده؛^{۱۶} (نهج الفصاحه، ح ۱۱۳۰).

روایات فراوانی احکام تکلیفی و وضعی مربوط به محیط زیست را بیان نموده اند که بعضی از آنها در پی می آید:

- امیرالمؤمنان (ع) در زمان حکومت خود از سرازیر شدن ناودانها به سوی گذرگاه مردم جلوگیری می فرمود؛ (مستدرک الوسائل، ج ۱۷، باب ۱۱، ص ۱۱۹).

- رسول خدا(ص) از ریختن سمّ در بلاد مشرکان نهی می فرمود؛^{۱۷}
- روایاتی وجوب و مقدار فاصله چاه آب آشامیدنی و چاه فاضلاب را تعیین نموده اند؛ (تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۴۱۰).
- رسول خدا(ص) از بول نمودن در آب راکد نهی فرموده اند؛^{۱۸} (مستدرک الوسایل، ج ۱، ص ۲۷۱).
- رسول خدا(ص) از غسل نمودن فرد جنب در آب راکد نهی نموده اند؛ (عوالی اللئالی، ۱۴۰۵ق، ص ۵۵۱)
- امر به احیای اراضی موات شده است؛^{۲۰} (من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۴۰).
- رسول خدا (ص) از سوزاندن و به آب بستن و قطع درختان و به آتش کشیدن محصولات کشاورزی نهی نموده اند؛^{۲۱} (کافی، ج ۲، ص ۲۹).

۲-۲. آثار نویسندگان اسلامی

- بحث محیط زیست پیشینه‌ای غنی در فقه اسلامی دارد. خوش‌یختانه آثار فراوانی در این زمینه از دانش‌مندان اسلامی به جا مانده که مربوط به قرن‌های آغازین پیدایش مکتب تعالی بخش اسلام است. هم‌چنین صدها اثر نفیس دیگر در میان مسلمانان در این زمینه وجود دارد که به نوعی در زوایای پدیده‌های طبیعی کاوش کرده‌اند و فواید و برکات آنها را برشمرده‌اند. از جمله به کتب ذیل اشاره نمود:
- کتاب الوحوش و کتاب الحشرات، اثر ابوهشام بن ابراهیم کرمانی (م ۲۱۶ق) (ر.ک: الاعلام، ج ۱، ص ۱۰۹).
  - کتاب الابل و کتاب المطر و کتاب النبات والشجر و کتاب التمر و کتاب المیاه و کتاب الوحوش و کتاب نعت الغنم، اثر ابوزید، سعید بن اوس خزرجی بصری (م ۲۱۵ق) (ر.ک: تاریخ بغداد، ج ۹، ص ۷۷).
  - کتاب العقارب و کتاب الابل و اسماء الخیل و کتاب الفهرس و کتاب الخیل، اثر ابو عبیده، محمد بن مثنی تمیمی (م ۳۱۰ق) (ر.ک: الکامل، ابن اثیر، ج ۶، ص ۳۹۰).
  - کتاب مسالک الابصار فی اخبار سلوک الامصار، اثر احمد بن یحیی بن محمد کرمانی عمری (م ۷۴۹ق) (ر.ک: حضارة العرب، اسعد اصغر، نقل از فصل نامه فرهنگ جهاد، ش ۱۳).
  - کتاب الايام واللیالی و کتاب الابل و کتاب الارضین والجبال والادویه، اثر یعقوب اسحاق السکیت (م ۲۴۴ق) (ر.ک: کشف الظنون، مصطفی بن عبدالله، ج ۶، ص ۵۳۶).
  - کتاب الریاحین و کتاب فی الحيوانات، اثر ابواحمد، عبدالعزیز بن یحیی الجلودی

البصری (ر.ک: رجال نجاشی، ص ۲۴۳).

مقام معظم رهبری بارها به این امر اشاره و بر اهمیت آن تأکید نموده اند «... نظر اسلام نسبت به زمین و کره‌ی خاکی و این مجموعه‌ای که گاهواره‌ی زندگی انسان و محل ولادت و نشوونما و سپس مرکز بازگشت انسان است؛ نظر اسلام نسبت به زمین و آنچه در زمین است. یک جا قرآن میفرماید: وَ الْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ؛ زمین را - یعنی این کره‌ی ارضی را - برای انسانها ما آفریدیم؛ مال همه است»^{۲۲} در جایی دیگر با اشاره به «توهم منافع موهوم»^{۲۳} در فرآیند توسعه که منجر به نابودی فضای سبز و جنگل منجر می شود، ایشان از وضعیت موجود انتقاد می نمایند. «... این گیاهی که متأسفانه در لابلای چرخ و پیر صنعت - بخصوص در کشورهایی که تازه با صنعت آشنا می شوند - چنین مورد تحقیر قرار می گیرد، مایه‌ی حقیقی وجود انسان است. یعنی منبع بی پایان مواد حیاتی و غذایی درون خاک، تبدیل به گیاه می شود...»^{۲۴}

۳- نظام حقوقی محیط زیست بر اساس آموزه های دین اسلام

۳-۱. تئوری عمومی حقوقی فقهی حفظ محیط زیست

چگونگی نگرش به پدیده محیط زیست و حقوق آن، نوع عملکرد انسانها را تعیین می کند. بر این اساس، اصلاح جهان بینی و اندیشه، مقدم بر هر نوع اصلاح گری در کره خاکی محسوب می گردد. ظرفیت سرشاری در سنت و رویه در این خصوص وجود دارد. به عنوان مثال کاشت درخت صدقه جاریه و حفظ بهداشت محیط موجب قوام خانواده تلقی گردیده است. (نوری، مستدرک، ۱۳/ ۴۶۰. نهج الفصاحه، ح ۳۷۷). رسول خدا (ص) از ریختن سم در بلاد مشرکین نهی فرموده (نجفی، بی تا ۶۷/ ۲۱۱). و علی (ع) انسانها را در مقابل ساختمانها و حیوانات مسئول دانسته، (نهج البلاغه، ح ۱۶۶). همچنین از سرازیر نمودن ناودانها به سوی گذرگاه مردم نهی فرمودند. (نوری، مستدرک، ۱۱۹/۱۷). پیامبر (ص) حتی در زمان جنگ با دشمن، از سوزاندن درختان و آب بستن و آتش کشیدن محصولات کشاورزی نهی نموده اند. (صدوق، من لایحضر الفقیه، ۷/۱). در این میان باید از قواعد متعدد فقهی نیز یاد نمود که شامل مفاهیم برجسته فنی و حقوقی است، به گونه ای که تطبیق برخی از آنها با مشکلات محیط زیست می تواند کمک بسیاری به حفظ محیط زیست نماید. (فهمی، ۱۳۹۲: ۱۴)

آلوده ساختن ساختن محیط زیست و تخریب و نابود کردن طبیعت و منابع طبیعی از روشن ترین نمونه های زیان زدن به دیگران (عموم و خصوص مردم) است که اسلام با

قاطعیت آن را مردود شمرده است. مطابق قاعده لاضرر، از آنجا که ضرر به صورت مطلق نفی شده، شامل ضرر به فرد یا جمع و ضرر بر انسان و محیط زیست و غیره می‌شود. در مورد مفاد لاضرر اقوال مختلفی بیان شده است. مرحوم شیخ انصاری معتقد است که لاضرر حکم ضرری را نفی می‌کند، یعنی (به غیر احکامی که به خاطر مصالحی ضرر را موجه می‌داند مثل حکم به خمس و زکات و جهاد) اگر حکم شرعی موجب ضرر شود، از چنین حکمی چشم پوشی می‌شود. (انصاری، ص ۴۳۱). بعضی از فقها نیز مفاد لاضرر را ضرر غیرمتدارک می‌دانند (احمد نراقی، عواید الایام، ص ۵۱). طبق این نظریه نیز می‌باید ضرری ایجاد شده باشد و به دلیل جبران آن و غیرمتدارک بودن آن، به قاعده لاضرر شد و گرنه تا ضرری ایجاد نشود، قاعده لاضرر در آنجا، کارایی نخواهد داشت.

اما بعضی مفاد لاضرر را نفی ضرر و ضرر دانسته‌اند، نه نفی حکم ضرری، یعنی شارع ضرر و ضرار را امضا نکرده است (مکارم شیرازی، قواعد الفقهیه، ج ۱، ص ۶۸). (چه مربوط به وجود حکم ضرری باشد و یا ضرری که ناشی از عدم یک حکم باشد). در تطبیق این قاعده با محیط زیست نیز بنابراین که قایل به نظریه سوم معتقد باشیم و بگوییم لاضرر شامل احکام عدمی هم می‌شود.

علاوه بر قاعده لاضرر به قواعد دیگری نیز در این زمینه استناد شده است، مثل قاعده اتلاف، برای مثال نراقی در عناوین می‌گوید اثبات اینکه اتلاف موجب ضمان است نیازی به بیان ادله ندارد. (میرفتاح، ج ۲، ص ۴۳۴) صاحب جواهر در این خصوص می‌گوید اگر این مطلب را ضروری ندانیم قطعاً اجماع منقول و محصل در مورد آن دلالت دارد. (محمد حسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۷، ص ۴۶). مرحوم خوئی این نظریه را متن روایت نمی‌داند. بلکه آنرا یک «قاعده اصطیادی» تلقی می‌نماید. (خوئی، مصباح الفقاهه، ج ۱، ص ۵۲۵) از عبارت علامه حلی نیز که بیان می‌دارد «لقوله من اتلف ضمن» می‌توان برداشت نمود که این نظریه «منصوص» است و با عبارت لقله آنرا مستند به معصوم می‌نماید. (علامه حلی، نهایه الاحکام، ج ۱، ص ۳۸۴) از تقریرات مرحوم محقق داماد نیز چنین برمی‌آید که ایشان این قاعده را منصوص می‌داند. (آملی، تقریرات درس محقق داماد، ص ۴۳۲) در مقابل صاحب جواهر آنرا قاعده مشهور در زبان فقها می‌نامد. «الحديث المشتهر علی السنه الفقها» و بنابراین منصوص بودن آنرا رد می‌نماید. (جواهر الکلام، ج ۳۱، ص ۹۱ و ج ۳۶، ص ۱۵۷)

در هر صورت نظریه اتلاف می‌تواند در مصادیق زیست محیطی و جبران خسارات وارده بر آن نقش مناسب و پررنگی را ایفاء نماید. براین اساس هرکس محیط زیست را

تخریب نماید در برابر آن ضامن است. از جمله در مواردی که محیط زیست مال متعلق به مردم باشد.

همچنین تعدی و تفریط دو عنوان شایعی است که فقیهان مسلمان در مسائل ضمان قهری از آن استفاده کرده اند. بعضی از فقها از این دو عنوان تحت عبارت «قاعده الضمان التعدی والتفریط» یاد کرده اند. (سید محمد جواد حسینی عاملی، مفتاح الکرامه، ج ۲۱، صص ۵۴-۶۰) البته این بحث در فقه بیشتر در مورد مسئولیت «امین» مطرح گردیده است که در صورت تعدی و تفریط ضامن بوده، هر چند تلف مستند به فعل او نباشد. از موارد دیگر اعمال نظریه تعدی و تفریط جایی است که کسی از مشترکات عمومی استفاده کند و مثلاً در استفاده از راه‌های عمومی یا پارک‌ها و فضاهای سبز تعدی و تفریط نماید، ضامن خسارات وارده است.

۲-۳. نظریه احترام اموال

این نظریه که ریشه در آموزه‌های فقهی اسلامی دارد، برآمده از روایت مشهور «حرمة مال المسلم كحرمة دمه» است. رسول خدا در روایتی فرمودند «سباب المومن فسوق و قتاله كفر و اكل لحمه معصية لله و حرمة ماله كحرمة دمه» ناسزا گویی به مومن گناه، کشتن وی کفر و غیبت او از معاصی و احترام مال او چون احترام خون اوست. (مصباح الفقاهه، ج ۳، ص ۹۰) در این نظریه «محیط زیست» و کلیه عناصر آن در دسته «اموال» قرار گرفته و تابع احکام فقهی و حقوقی حمایت از اموال است. نظریه احترام اموال بدنبال توسعه «مسئولیت حداکثری حفاظت از محیط زیست» است. در این نظریه اصولاً عناصر و مواهب زیست محیطی «مال» (اعم از عمومی و خصوصی) محسوب می‌شوند و باید احترام آنها در مفهوم حقوقی آن مراعات گردد. بر این اساس از بین بردن اموال زیست محیطی ضمان آور است. بدین صورت که مبنای اولیه این است که در فرضی - که تلف مستقیماً به فاعل اسناد داده می‌شود؛ مورد مشمول قاعده اتلاف بوده و مسئولیت مستقر است. و در فرضی - که اثبات رابطه سببیت مواجهه با مقدمات و واسطه‌های بعیده و با دشواری مواجه گردد. (اتلاف غیر مستقیم) مورد تابع احترام اموال زیست محیطی بوده و باید جبران گردد. البته در اتلاف غیر مستقیم هرگاه اسناد عرفی در خسارات زیست محیطی وجود داشته باشد قاعده اتلاف جاری است و هرگاه اسناد عرفی نیز بعید گردد بناچار باید بدلیل وضعیت ویژه خسارات زیست محیطی و اهمیت آنها در حیات انسانی جبران صورت پذیرد.

نتیجه گیری

امروزه آموزه‌های ادیان آسمانی نقش بسیار مهمی و محوری را در حفاظت محیط زیست دارند. این تأثیر را می‌توان در نقد از انسانگرایی محیطی که بعد از رنسانس و تحت تأثیر اومانیزم ایجاد شد اشاره نماییم. ادیان الهی بر سعادت و رفاه این جهانی انسان توجه داشته و فساد و تخریب محیط پیرامون را برای بدست آوردن سود ممنوع می‌نمایند. اهمیت دین در حفظ محیط زیست به گونه ای است که برخی امروزه تنها راه حفظ و نجات محیط زیست را رجعت به آموزه های دینی دانسته اند. ما با ذکر مسائل مرتبط با حقوق محیط زیست از منظر اسلام به اجمال سعی نموده ایم برخی ابعاد این مسئله را بحث و بررسی نمایم. در نتیجه باید گفت که در دین مبین اسلام، محیط زیست واحدی غیر قابل تجزیه است و بین انسان و محیط زیست در جهان هستی، جدایی قائل نیست. این رویکرد، ریشه در جهان بینی توحیدی دارد، یعنی جهان و هر آنچه که در اوست ماهیت «ازاویبی» (انالله) و به «سوی اویبی» (انا الیه راجعون) دارد. (فتحنی واجارگاه، ۱۳۸۲؛ ۲۱) طبیعت و محیط زیست، در عین حال که در اختیار انسان به عنوان خلیفه الهی در زمین قرار داده شده است، به عنوان نشانه‌ای از قدرت و عظمت الهی توصیف شده، که این «خلیفه» را آنگونه که شایسته اوست نسبت به آنها متعهد می‌نماید. (Dalil Boubakeur:2008,31)

۷۵

دوفصلنامه مطالعات
حقوق بشر اسلامی

علی مشهدی و همکار
نسبت دین و حقوق محیط زیست: رویکرد اسلامی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان و فعالان محیط زیست، منابع طبیعی و فضای سبز ۱۳۹۳/۱۲/۱۷

2. Exploitative attitude

3. Raison human

4. Theocentrism

۵. به گفته جان بری، «لاک یکی از نخستین نظریه پردازانی است که منطقاً برخورد و ارزش گذاری ابزارى instrumental attitude با محیط تهی از آدمی را توجیه نموده است.» چراکه مطابق با فلسفه لاک انسان‌ها می‌توانند مدعی مالکیت خصوصی بر محیط تهی از آدمی شوند. این رویکرد در هماهنگی با حالت طبیعی هابز state of nature زمینه ساز تشدید رویکرد انسان‌گرایانه با محیط تهی از آدمی شد (Barry: ۱۹۹۹، ۵۴)

6. Domination

7. Environmental anthropocentrism.

۸. دانیل کوئین در کتاب «اسمعیل» با بررسی جریان خلقت انسان، معرفی انسان به مثابه اشرف مخلوقات و مالک تمام عیار زمین را زیر سؤال می‌برد و سخن از ضرورت تعامل انسان با طبیعت می‌نماید.

۹. وما نفرستادیم، مگر به اندازه معلوم (حجر، ۲۱).

۱۰. در روی زمین بعد از اصلاح آن فساد ایجاد نکنید (اعراف ۵۶)

۱۱. «اتقوا الله فی عباده وبلاده فانکم مسئولون حتی عن البقاع والبهائم»

۲۱. علی (علیه السلام): «لا یهلك علی التقوی نسخ الاصل ولا یظلم علیها زرع قوم».

۳۱. النبی (صلی الله علیه وآله وسلم): «لا یغرس مسلم غرساً ولا یزرع زرعاً فیا کل منه انسان ولا دابة ولا شیء الا کانت له صدقه الی یوم القیامة».

۴۱. النبی (صلی الله علیه وآله وسلم): «اغسلوا ثیابکم و خذوا من شعورکم و استاکوا و تزیّنوا و تنظفوا فان بنی اسرائیل لم یکنوا یفعلون ذلک فزنت نسائهم».

۵۱. علی (علیه السلام): «و مما یزید فی العمر ترک الاذی و ان یحترز عن قطع الاشجار الرطبه».

بحار، ۳۱۹/۷۶.

۶۱. رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم): «تحفظوا من الارض فانها أمکم و انه لیس من احد عامل علیها خیراً او شراً الا وهی مخبره به».

۷۱. بزرگانی مثل محقق حلی در شرایع، ج ۱، ص ۲۸۳، صاحب جواهر، ج ۲۱، ص ۶۷ از این

روایت برداشت حرمت (حکم تکلیفی) نموده‌اند.

۸۱. «والبئر اذا كان الى جانبها كنيف فان كانت الارض صلبه فينبغي ان يكون خمسه اذرع و ان كانت رخوه فسبعه اذرع».

۹۱. «لا يبولن احدكم في الماء الدائم».

۰۲. «احی بلدک المیت».

۱۲. امام صادق (علیه السلام) فرموده‌اند: «قال رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم): لا تحرقوا النخل ولا تغرقوه بالماء ولا تقطعوا شجرة مثمره ولا تحرقوا زرعاً لأنکم لا تدرون لعلکم تحتاجون اليه».

۲۲. بیانات در دیدار با فعالان محیط زیست ۳۹۳۱/۲۱/۷۱

۳۲. این تعبیر مقام معظم رهبری (مدظله العالی) یاد آور این بیت معروف مولوی است که فرمود:

آنچه تو گنجش توهم می کنی از توهم گنج را گم می کنی

گنج واقعی در واقع درختان فضاهاى سبز اطراف شهرها هستند و گنج موهوم منافع اقتصادى کوتاه مدتی است که از تخریب جنگل ها و مراتع و فضای سبز شهری عاید تخریب کنندگان (غالباً دلالان و سودجویان) می شود.

۴۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار وزیر و مسئولان جهاد سازندگی در هفته منابع طبیعى

۷۷۳۱/۲۱/۴۱

منابع

- بری، جان (۱۳۸۰)، *محیط زیست و نظریه اجتماعی*، ترجمه حسن پویان و نیره توکلی، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، چ اول.
- شقاقی، حسین (۱۳۸۷)، «مقایسه ای بین اندیشه های پست مدرن و سنت گرایی»، *ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت*، سال سوم، ش ۲ (۱۴ پیاپی).
- شکویی، حسین (۱۳۸۷)، *فلسفه های محیطی و مکتب های جغرافیایی*، انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتا شناسی، چ پنجم.
- فتحی واجارگاه، کوروش، محسن فرمهینی فراهانی (۱۳۸۲)، *دانش زیست محیطی زنان برای توسعه پایدار*، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چ اول.
- فهیمی، عزیزالله و علی مشهدی (۱۳۸۸)، «ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست؛ از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی»، *فصلنامه پژوهش های فلسفی- کلامی*، دانشگاه قم، ش ۴۱، پاییز ۸۸.
- فهیمی، عزیزالله و علی مشهدی (۱۳۹۰)، «فقه شیعه و تحول در مبانی مسئولیت مدنی زیست محیطی»، *فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ش نخست بهار ۹۰.
- فهیمی، عزیزالله (۱۳۹۱)، *قواعد فقه*، انتشارات میزان، ج ۲.
- کلانتری ارسنجانی، علی اکبر (۱۳۸۱)، «فقه شیعه و حقوق حیوانات»، *فصلنامه فقه*، شماره ۳۳.
- مشهدی، علی (۸۹-۹۰)، *تحول حق بر محیط زیست در حقوق عمومی، رساله دوره دکتری حقوق عمومی*، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، نیمسال دوم ۸۹-۹۰.

- مشهدی، علی و اسماعیل کشاورز (۱۳۹۱)، «تأملی بر مبانی فلسفی حق بر محیط زیست سالم»، پژوهشنامه حقوق اسلامی، ش ۳۶، زمستان ۱۳۹۱.

- نصر، سید حسین (۱۳۸۹)، **دین و نظم طبیعت**، ترجمه انشاء الله رحمتی، نشری نی، چاپ سوم.

- نهج البلاغه (۱۳۸۳ ه.ق)، ترجمه و تحقیق محمد دشتی، موسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین، قم.

- ابن ابی جمهور (۱۴۰۵ ق)، **عوالی اللئالی**، نشر سیدالشهداء قم، ج ۴.

- حر عاملی، محمدین حسن بن علی (۱۴۰۹ ق)، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت، قم.

- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ه.ق)، **الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل**، دارالکتب العربی، ج ۳.

- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷ ه.ق)، **المیزان**، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- عاملی، سید محمد جواد (۱۴۱۹)، **مفتاح الکرامه فی شرح القواعد العلامه**، تحقیق محمد باقر مجلسی، الطبعة الاولى، مؤسسه النشر الاسلامی.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۵ ه.ق)، **اصول کافی**، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، تهران ۱۹.

- مجلسی محمدباقر (۱۴۰۳)، **بحار الانوار**، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ج ۷۵.

- محمد بن احمد الانصاری القرطبی (۱۴۰۵ ه.ق)، **الجامع الاحکام القرآن**، موسسه التاريخ العربی، ج ۳.

- محمد بن حسن ابن علی، (شیخ حر عاملی) (۱۴۰۹ ه.ق)، **وسائل الشیعه**، مؤسسه آل البيت، ج ۵، باب ۸.

- مفضل بن عمر (۱۳۷۹)، **توحید مفضل**، ترجمه نجفعلی میرزایی، نشر هجرت، چاپ هفتم.

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ ه.ق)، **القواعد الفقهیة**، نشر مدرسه الامام امیر المومنین.

- موسوی الخویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷ ه.ق)، **مصباح الفقاهه**، تقریر محمدعلی توحیدی، انصاریان، ۷ مجلد، چاپ چهارم.

- نجفی، محمدحسن (بی تا)، **جواهر الکلام**، تحقیق شیخ عباس قوچانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ هفتم.

- نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۸ ه.ق)، **مستدرک الوسائل**، مؤسسه آل البيت علیهم

السلام ، قم، چاپ اول.

- Dalil Boubakeur (2001) «L'Islam et l'environnement», **Conférence du G8**, Triest Italie, 2 mars 2001.

- Nasr. S.H. (1968) **The Encounter of Man and Nature**, London: George Allen and Unwin Ltd.

- Barry, John (1999) **Environment and Social Theory**, Routledge .

-Gassiot, Olivier (2005) «L'animal, nouvel objet du droit constitutionnel», **Revue française de Droit constitutionnel**, no 64.

۸۰

دوفصلنامه مطالعات
حقوق بشر اسلامی

سال چهارم، شماره هشتم، بهار و تابستان ۱۳۹۴